

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота
магістра

з теми: **«РОЗВИТОК МОВЛЕННЄВОГО ДИХАННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ
З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ»**

Виконала: студентка групи KorL1-M19
спеціальності 016 Спеціальна
освіта. Логопедія. Спеціальна психологія
Пелех Анастасія Федорівна

Науковий керівник:
Мілевська О.П., канд. пед. наук,
доцент, доцент кафедри логопедії та
спеціальних методик

Кам'янець-Подільський – 2020 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЄВОГО ДИХАННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ.....	7
1.1. Науково – теоретичне обґрунтування поняття дихання та його регуляції.....	7
1.2. Характеристика порушень мовленнєвого дихання у дітей з різними формами логопатій.....	17
1.3. Сучасні методики розвитку мовленнєвого дихання у дітей дошкільного віку	21
РОЗДІЛ II. ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНОСТІ ДИХАЛЬНИХ УМІНЬ У ДОШКІЛЬНИКІВ З ТИПОВИМ ТА ПОРУШЕНИМ МОВЛЕННЄВИМ РОЗВИТКОМ	32
2.1. Методика констатувального дослідження.....	32
2.2. Аналіз матеріалів дослідження.....	38
РОЗДІЛ III. ОБҐРУНТУВАННЯ МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ ДИХАЛЬНИХ УМІНЬ ІЗ ДІТЬМИ З ОКРЕМИМИ ФОРМАМИ ЛОГОПАТІЙ.....	51
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71

ВСТУП

Актуальність теми. Розвиток дихальних вмінь у дітей із різними мовленнєвими порушеннями є важливим аспектом логопедичної роботи. Адже, правильне фізіологічне дихання є основою формування мовленнєвого дихання. Мовленнєве дихання в свою чергу є одним із важливих процесів для повноцінного мовленнєвого розвитку дитини (І. Боровик, Н. Лічман, Ю. Карпухіна, Л. Белякова, А. Кравченко, О. Максаков, О. Трифонова, Н. Гончарова, Т. Шишкова, ін.).

До сьогодні в загальній і спеціальній літературі визнається той факт, що стан мовленнєвого дихання багато в чому зумовлює звукову культуру мовлення дитини. Відтак, для дитини– логопата, мовленнєву практику якої обмежено, крім мовленнєвих механізмів, повинні бути задіяні й інші можливості, які забезпечують створення необхідного для артикуляції струменя повітря, що йде з легенів. Засобами досягнення цієї мети для дітей – логопатів може стати спеціально розроблені завдання із розвитку дихальних вмінь, що сприятиме формуванню злагодженої координації в роботі периферійного мовленнєвого апарату, мовленнєвих механізмів мозку й дрібної і загальної моторики дитини.

Мовленнєве дихання– це система довільних психомоторних реакцій, тісно пов'язаних з виробництвом усного мовлення. Характер мовленнєвого дихання підпорядкований внутрішньому мовленнєвому програмуванню, а значить семантичному, лексико– граматичному і інтонаційному наповненню висловлювання.

Вивчення психолого–педагогічного досвіду свідчить про наявність методичних рекомендацій, щодо застосування вправ із розвитку дихальних умінь таких як: методика А. Іполітової «Методика логопедичної роботи при ринолалії», І. Єрмакової «Методика корекції мовлення при ринолалії», Н. Рождественської, Є. Пеллінгер «Методика корекції дихання дітей, заїкаються», Л. Белякової, Н. Гончарової, Т. Шишкової «Методика розвитку мовленнєвого

дихання у дітей дошкільного віку», С. Стрельнікової «Парадоксальна дихальна гімнастика».

Своє місце у галузі логопедії знаходять і методики адаптовані для логопедичних занять: «Дихальну гімнастику при ходьбі К.Дінейка», «Респіраторну гімнастику Є.Стрельцова».

Існує чимало посібників, які висвітлюють змістовні та методичні аспекти окремих складових розвитку дихальних вмінь. Розрізняють апаратні і безапаратні методи розвитку дихання. Апаратні застосовують в рамках медичної реабілітації, безапаратні – у психокорекції, логопедії, хореографії, з метою постановки голосу та розвитку вокалу, у різних видах східних єдиноборств, в рамках лікувальної фізкультури тощо. За останній час популярності набули східні гімнастики Тай-Цзи та Пранаяма, системи трьохфазного дихання Л. Кофлера і О. Лобанової – Є. Лук'янової, вольова затримка дихання по К. Бутейко, парадоксальна дихальна гімнастика за методикою О. Стрельнікової, метод дихання В. Фролова.

Розгляд дихальних умінь із точки зору логопедичного впливу зумовлює чітке визначення сутності мовленнєвого дихання. Так, більшість науковців, методистів–практиків визначають його як дихання, яке з'являється у момент вимовляння звуків, слів, фраз і бере безпосередню участь в їх утворенні (І. Боровик, Н. Лічман, Ю. Карпухіна, Л. Белякова, А. Кравченко, О. Максаков, О. Трифонова, Н. Гончарова, Т. Шишкова, ін.)

Як свідчить практика розвитку логопедії, варто зазначити що, розвитку фізіологічного та мовленнєвого дихання, потрібно приділяти вагоме значення у логопедичній корекції та використовувати дихальні вправи на кожному занятті із дітьми не в залежності від форми та ступеня мовленнєвого порушення (А. Іполітова).

О. Мілевська вказувала, що дихальні вправи слугують певним апаратом для нормалізації фізіологічного та розвитку мовленнєвого дихання, а саме для вироблення диференційованого носо-ротового дихання, розвитку сили,

цілеспрямованості видиху, подовженого видиху; для активізації кінестезій у дихальних м'язах.

Аналіз літературних джерел свідчить, що проблема розвитку фізіологічного дихання та проблема розвитку мовленнєвого дихання та всіх його аспектів розвитку комплексно не вивчалась. З огляду на це нами було обрано тему магістерської роботи "**Розвиток мовленнєвого дихання у дошкільників із порушеннями мовлення**".

Мета дослідження – розробити змістове наповнення та прийоми роботи для розвитку мовленнєвого дихання у дітей із різними формами порушень мовленнєвого розвитку.

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження**:

1. Здійснити аналіз наукової літератури згідно окресленої мети, проаналізувати закономірності формування мовленнєвого дихання у дітей із типовим та порушеним мовленням.

2. Охарактеризувати сучасні методики діагностики та формування мовленнєвого дихання у дошкільників з типовим розвитком мовлення та із мовленнєвою патологією.

3. Дослідити стан сформованості дихальних умінь у дітей дошкільного віку.

4. Розробити методичне забезпечення для розвитку та мовленнєвого дихання у дітей дошкільного віку із різними формами логопатій.

Об'єкт дослідження – мовленнєве дихання у дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження – методичне забезпечення для розвитку мовленнєвого дихання у старших дошкільників з порушеннями мовленнєвого розвитку.

Методичною та теоретичною основою для обґрунтування дослідження стали: теоретичні положення про регуляцію дихання (О. Лурія, Л. Неймана, І. Сеченова). Теоретичні основи становлення дихальної функції в онтогенезі (О. Лаврова, Е. Сійрде). Механізми становлення норми та патології дихальної функції (В. Ганонга). Особливості розвитку мовлення у дітей із

різними формами логопатій (Л. Белякова, М. Шишкова, Н. Гончарова та ін .) сучасні наукові погляди на розвиток дихальної гімнастики (К. Бутейко, О. Стрельнікової).

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз загальної та спеціальної літератури з проблеми дослідження з метою з'ясування стану вивчення досліджуваної проблеми, узагальнення та систематизація теоретичних положень; *емпіричні:* методики для дослідження стану сформованості фізіологічного та мовленнєвого дихання, бесіда – для уточнення та якісного аналізу отриманих результатів, зняття емоційної напруги, розробка методичного забезпечення із метою розвитку мовленнєвого та фізіологічного дихання; *методи математичної статистики:* кількісний та якісний аналіз емпіричних даних та їх узагальнення.

Елементи наукової новизни:

Уточнено взаємозв'язок розвитку та діагностування фізіологічного та мовленнєвого дихання; обґрунтовано методичне забезпечення, щодо проведення дихальних вправ відповідно до окремих форм логопатій; визначено принципи та умови проведення дихальних вправ.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розроблене методичне забезпечення з розвитку мовленнєвого дихання у старших дошкільників з порушеннями розвитку. Може бути використано у роботі вчителя – логопеда закладу дошкільної освіти, вихователя логопедичної групи.

Експериментальна база: Дошкільний навчальний заклад (ясла–садок) №48 міста Львова. Дослідження проводилось серед 22 дошкільників, із яких 11 дітей – діти із типовим мовленнєвим розвитком та 11 дітей – із порушеннями мовлення.

Апробація роботи: Основні положення та висновки дослідження представлено в двох наукових публікаціях.

Структура роботи включає: вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел (51 найменування). Загальний обсяг магістерської роботи 75 сторінок, 70 з них сторінок основного тексту.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів проведеного теоретичного та експериментального дослідження дали змогу сформулювати наступні висновки:

1. Аналіз науково–теоретичних даних показав, що для успішного формування мовлення необхідний достатній рівень розвитку мовленнєвого (фонаційного) дихання. Мовленнєве дихання є складною системою, яка залежить від багатьох факторів: від стану фізіологічних можливостей організму, від правильної регуляції центральною нервовою системою, від сформованих механізмів вдиху та видиху, від онтогенетичних закономірностей, від психологічних характеристик, від життєвої ємності легень.

2. Формування фонаційного дихання процес доволі структурний та тривалий у часі. Формуванню мовленнєвого дихання передують розвиток фізіологічного дихання. Фізіологічне дихання у дітей із мовленнєвими порушеннями може формуватися без патології, а може застряти у розвитку через часті інфекційні, соматичні та вірусні захворювання дитини, особливо в її критичні періоди розвитку. Труднощі розвитку мовленнєвого (фонаційного) дихання будуть спостерігатися виключно у всіх дітей із порушеннями мовлення.

Визначено, що порушення дихання проявляються у дітей з різними клінічними формами мовленнєвих порушень. Саме тому дихальні вправи є повноправною частиною логопедичних занять із дітьми. Разом з цим, на основі аналізу літературних джерел виявлено, що для дітей із різними формами мовленнєвих порушень можуть бути властиві типові особливості дихання: тип переважання верхньореберного типу дихання, порушення плавності, ритмічності, сили та цілеспрямованості дихання, відсутність диференціації дихальних актів, недостатня тренованість дихальних м'язів .

Аналіз методичного забезпечення дихальних вправ різного призначення дозволяє зробити висновок : достатній рівень розвитку мовленнєвого дихання

можливий за умови усвідомленого управління всіма фазами актів дихання. Це можливо реалізувати тренуючи дихальні м'язи та розвиваючи дихальні вміння. Також залежить від нормалізації ритму дихання, відпрацювання правильного вдиху та видиху, збільшення об'єму легень, збільшення сили дихальних м'язів, розвитку відчуття дихальних м'язів, поліпшення повітряної провідності бронхолегеневого апарату, укріпленню міжреберних м'язів. І за умови правильної регуляції роботи дихального центру. У процесі виконання дихальних вправ відбувається оптимізація функції дихання, її оздоровлення, підвищується загальний рівень здоров'я дитини, нормалізується як фізичні так і психологічні характеристики організму дитини в цілому.

3. Для дослідження рівня розвитку дихальних вмінь дітей дошкільного віку нами було сформовано основні напрями діагностики. Методичне забезпечення діагностики дихальних вмінь включає діагностичну бесіду, яка включає елементи сміхотерапії, діагностику фізіологічного дихання та діагностику мовленнєвого дихання. Діагностична бесіда допомагає встановити контакт із дитиною та діагностувати певні мовленнєві та психологічні закономірності розвитку дитини. Завдання цього напрямку спрямовані на діагностику фізіологічних та мовленнєвих (фонаційних) дихальних вмінь у дошкільників, на пасивному рівні. Наступний напрям діагностики дозволяє виявити стан розвитку фізіологічних механізмів дихання. Мета останнього напрямку полягає у дослідженні мовленнєвих дихальних вмінь— сили, цілеспрямованості, плавності та тривалості.

4. Нами було розроблено методичне забезпечення для розвитку системи мовленнєвого дихання з метою корекції виявлених у ході діагностики порушень у старших дошкільників із окремими формами логопатій. Методичне забезпечення містить чітку структуру та певні закономірності проведення. Також включає чіткі інструкції для проведення цих вправ стосовно дітей із окремими формами мовленнєвих порушень. Містить детальний опис обладнання для проведення цих вправ.

Розвиток дихальних вмінь доцільно починати із пасивної стимуляції дихальних м'язів. Ми вбачаємо таку стимуляцію використовуючи техніку сміхотерапії. За для розвитку системи мовленнєвого (фонаційного) дихання використанні цих вправ потрібно враховувати мовленнєвий діагноз кожної дитини, а також її індивідуальні та вікові особливості. Вправи слід підбирати від простішого до складнішого та кожного разу урізноманітнювати їх змістове наповнення. А запропоновану систему розвитку дихальних вмінь потрібно розглядати як невід'ємну частину логопедичної роботи із дітьми з різними мовленнєвими порушеннями, оскільки вона позитивно впливає на нормалізацію дихання, розвиває життєву ємність легень, розвиває уміння довільної регуляції дихання, забезпечує формування плавності та цілеспрямованості видихуваного струменя повітря, розвиває силу та тривалість видиху. Допомагає внормувати психологічні характеристики дитини, позбутись негативних емоцій, переживань та стресових ситуацій. Закріпленню одержаних в ході корекції результатів сприятиме проведення дихальних вправ в домашніх умовах.

Проведене нами дослідження, не охоплює всю площину даної проблеми. Перспективою дослідження є подальший аналіз особливостей змісту дихальних вправ для корекції мовленнєвого дихання у дітей з ринолаліями, дизартріями, заїкання; апробація та удосконалення методичного забезпечення для розвитку дихальних вмінь у логопедичній практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеева М. М. Речевое развитие дошкольников: учеб. пособие / М.М. Алексеева. — М. : Академия, 2009. — 166 с.
2. Ананьин Г.В. О типах дыхательных движений диафрагмы и их изменениях при физической нагрузке. – М., 1960 – ст. 403.
3. Бадалян Л.О. Детская неврология. – М.: ООО «МЕДпрес», 1998.- 576.
4. Березовский Б.А., Ломинога С.И. Лечебная физкультура при заболеваниях органов дыхания. – К.: Здоровья, 1980 –243с.
5. Белякова Л. И. Развитие речевого дыхания у дошкольников с нарушением речи: метод. пособие / Л. И. Белякова. — Книголюб, 2005. — 55 с.
6. Белякова Л. И., Гончарова Н. Н., Шишкова Т. Г. Методика развития речевого дыхания у дошкольников с нарушениями речи. – М.: ООО Книголюб, 2004. – 55 с.
7. Белякова Л. И., Дьякова Е. А. Заикание. – М.: В. Секачев, 1998. – 304 с.
8. Богуш А. М. Мова дітей / А. М. Богуш. — К. : Кобза, 2003. — 144 с. 3. 67.
9. Богуш А. М. Теорія і методика розвитку мовлення дітей раннього віку : навч. посібник / А. М. Богуш. – К. : Слово, 2003. – 344 с.
10. Верещагин В.Г. Физическая культура индийских йогов. – Минск.: Полымя, 1982– 122с.
11. Використання дихальної гімнастики О. Стрельникової у фізичній реабілітації хворих на стенокардію напруження. // Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2013. – С. 56–63.
12. Винарская Е. Н. Дизартрия. – М.: АСТ: Астрель, 2006. – 141 с.
13. Галущенко В.І. Застосування інноваційних логопедичних технологій у корекційній роботі з дітьми з порушеннями мовлення // Проблеми

сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 7. – Кам'янець Подільський : Аксіома, 2016. – 992 с.

14. Галущенко В. І. Особливості формування просодичного компонента мовлення у дітей зі стертою дизартрією: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.03. — О., 2012. — С. 247.

15. Горощенко В. Є. Структурно–функціональна організація дихального центру / В. Є. Горощенко. // Збірник наукових праць VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю.

16. [Ганонг В. Ф. Фізіологія людини: Підручник / Переклад з англ. Наук. ред.перекладу М. Гжегоцький, В. Шевчук, О. Заячківська. — Львів : БаК, 2002. — 784 с- 612-618с].

17. Єрмакова И. И. Коррекция речи и голоса у детей и подростков. – М.: Просвещение: АО „Учеб. лит.“, 1996. – 143 с.

18. Збірка наукових праць за матеріалами I туру XII Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції –15 грудня 2017 року– Херсон 2017. –[Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://unity.lviv.ua/dihalna-gimnastika-yogiv/>

19. Дыхательная гимнастика по методу Бутейко/Под. Ред. А.К.Никитиной, В.Н.Лосева. – М.: Здоровье, 1993.

20. Дихальна гімнастика [Електронний ресурс] –Режим доступу: <http://championkids.com.ua/ua/dykhatel'naya-gimnastika-ua/>

21. Ипполитова А. Г. Открытая ринолалия. – М.: Просвещение, 1983. – 95 с.

22. Каменев Ю. Я. Дыхательная гимнастика в системе натуротерапии. Показания и противопоказания к проведению дыхательной гимнастики [Электронный ресурс] /Ю. Я. Каменев. –Режим доступа : http://polbu.ru/kamenev_resp gymnastics/ ch11_i.html

23. Конопляста С. Ю. Розвиток дітей із вродженими незрощеннями губи та піднебіння. Теорія та практика : монографія / С. Ю. Конопляста. — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. — 212 с.

24. Кочеткова И. Н. Парадоксальная гимнастика Стрельниковой / И. Н. Кочеткова. — М., 1989.

25. Лаврова Е. Н. Логопедия. Основы фонопедии. — М.: Изд. центр "Академия", 2007. — С. 21-34.

26. Лебедева Н.В. Нетрадиционный подход к формированию речевого дыхания у детей с нарушением речи. / Н.В.Лебедева – М.: Владос, 2000. – 186 с.

27. Логопедия. / [под ред. Л. С. Волковой и С. Н. Шаховской]. — М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. — 290 с.

28. Логопедия: учебник для студ. дефектол. фак. пед. высш. учеб. заведений / под ред. Л. С. Волковой. — 5-е изд. — М. : Владос, 2008. - 703 с.

29. Логопсихологія : навч. посіб. / С. Ю. Конопляста, Т. В. Сак ; за ред. М. К. Шеремет. — К.: Знання, 2010. — 293 с.

30. Лопатина Л. В. Преодоление речевых нарушений у дошкольников (Коррекция стертой дизартрии) : учеб. пособие / Л. В. Лопатина, Н. В. Серебрякова. — СПб. : «Союз» РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. — 191 с.

31. Максимова Н. Ю. Основи дитячої патопсихології : навч. посібник / Н. Ю. Максимова, К. Л. Мілютіна, В. М. Піскун. —К. : Перун, 1996. — 464 с.

32. Мисловский Н.А. О дыхательном центре. Дис. Казань, 1885.

33. Мілевська О.П.Логопедична гімнастика: систематизація поняття // Наукова дискусія: питання педагогіки та психології: Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції. — Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. — С. 47-52.;

34. Нейман Л. В. Анатомия, физиология и патология органов слуха и речи: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. В. И. Селиверстова. — М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. — 224 с. : Ил.

35. Новикова Е.Л. Здоровьесберегающая направленность в развитии речевой деятельности дошкольников. / Е.Л. Новикова – М. : Просвещение, 1999. – 206 с.

36. Новикова Н.В. Способность регулировать силу и продолжительность выдоха у дошкольников-логопатов / Н.В.Новикова // Научный часопис національного педагогічного Корекційна та соціальна педагогіка і психологія університету імені М. П. Драгоманова: зб. наук, праць. – Вип. 6. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – С. 32-36.

37. Развитие эмоционально-мимических средств общения у детей с нарушениями мовлення / В. І. Галущенко // Логопедія. - 2015. - № 6. - С. 19-24.

38. Сверидов О.І . Анатомия людини: Підручник / за ред. І.І. Бобика-К.: Вища школа, 2001.-57.

39. Семенович А. Введение в нейропсихологию детского возраста / А. Семенович., 2008. – 319 с. – (2 видання).

40. Сергиевский М. В. Дыхательный центр / М. В. Сергиевский, Н.А. Меркулова, Р. Ш. Габдрахманов и др. – М., 1975. – 183 с.

41. Сермеева Н.В. Особенности речевого дыхания у детей-логопатов / Н. В. Сермеева // Матеріали науково-практ. конф.: зб. статей / М-во освіти і науки України, Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського. – Одеса: ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2005. – С. 64- 65.

42. Сычев А. А. Природа смеха или Философия комического / Науч. ред. д-р филос. наук Р. И. Александрова. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2003. – 176 с.

43. Український неврологічний журнал.–2013.– № 2.– С. 20—27
Нарушение дыхания при патологии центральной нервной системы В.И. Боброва, С.Н. Никифорова.

44. Физиология нервной системы. 1866. Сеченов, Физиология нервных центров. 1891.

45. Фізичне виховання: Методичні вказівки: Дихання в оздоровчій фізичній культурі/Укладачі: М.М.Долиніна, І.В.Дорошенко, І.І.Назарова,

І.В.Дорошенко, В.Г.Харченко, П.О.Воліваха, В.М.Данилюк, З.В.Фабро–К.: НУХТ, 2010.– с. 94.

46. Хрестоматия по логопедии. / Учебное пособие: В 2тт. Т.1 / Под ред. Л. Волковой и В.И. Селиверстова. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 340 с.

47. Щетинин М. Н. Стрельниковская дыхательная гимнастика для детей. / М. Н. Щетинин - М. : 2007. – 210 с.

48. Щетинин М. Н. Дыхательная гимнастика А. Н. Стрельниковой / М. Н. Щетинин. — Метафора, 2006. — 128 с.

49. М.Н.Щетинин. Дыхательная гимнастика Стрельниковой. – М.: ФиС 2002.

50. Яхно Н.Н., Парфёнов В.А. Общая неврология: Учебное пособие для студентов медицинских ВУЗов.— М.: МИА, 2006.— 200 с. 81-100ст.

51. Янушко Е.А. Развитие речевого дыхания //Практическая психология. – №3 (38). - 2009. – С.39-51.